

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: Grenzen aan de Europese integratie: Het westerse antwoord aan Oost-Europa
Weenink, A.W.

Citation

Weenink, A. W. (1993). Boekbespreking van: Grenzen aan de Europese integratie: Het westerse antwoord aan Oost-Europa. *Acta Politica*, 28: 1993(4), 480-484. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450141>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450141>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

uit het verleden doorgetrokken naar de toekomst: hoe zouden de verschillende stromingen zich verder kunnen ontwikkelen?

Dit alles gebeurt op een populariserend verhalende manier. Het heersende gedachtengoed wordt geschetst onder minimale verwijzing naar personen, concrete feiten, partijprogramma's, en dergelijke. Van voetnoten is afgezien. Eveneens ontbreekt een register.

In beginsel valt uiteraard niets in te brengen tegen pogingen, een stukje geschiedenis gemakkelijk toegankelijk te maken. Een risico dat bijna altijd aan popularisering kleef is het verlies van relevante informatie. Men kan, zoals Lucardie bij voorbeeld doet, schrijven dat de katholieken evenals de conservatieven de staat zien als een 'soort lichaam'. Zou een zin als deze niet aan inzichtelijkheid hebben gewonnen, indien in plaats van het woord lichaam het woord 'organisme' was gebruikt? Per slot van rekening mag worden aangenomen dat HBO- en aankomende WO-studenten ooit biologies hebben genoten. Dit voorbeeld kan met vele andere worden aangevuld. De drie pagina's 'Suggesties om verder te lezen', aan het einde van het boek, zijn dan ook essentieel voor die lezers die het naadje van de kous willen weten.

Het is mode geworden, Nederland in politiek opzicht als 'stromenland' te karakteriseren. In zijn toekomstverwachting sluit Lucardie zich daarbij aan; hij kiest de bestaande stromingen (christen-democraten, liberalen, inclusief D66, socialisten, groen links c.a., nationalisten en nieuwe fascist) als uitgangspunt voor een beknopte beschrijving van mogelijk ontwikkelingen in de jaren negentig. In hoeverre blijft hij daarmee zijn uitgangspunt trouw? Een politieke stroming omschrijft hij als een geheel van opvattingen en wensen dat mensen hebben over de manier waarop ze hun toekomst gezamenlijk willen vorm geven. De vraag kan worden gesteld in hoeverre in die zin nog stromingen bestaan. De politieke partijen die zich heden ten dage manifesteren zijn verwaterd of hebben hun oorspronkelijke geestelijke bagage geheel overboord geworpen en bezitten nauwelijks nog een betekenisvol ideëel draagvlak in de samenleving.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkeling heeft de omslag van Lucardies boek symbolische betekenis. Zij toont de Rijndelta, geprojecteerd over een foto van de oude (!) vergaderzaal van de Tweede Kamer. Geheel links is een stukje Noordzee zichtbaar. Het is die zee waarin alle stromen uitmonden. Op weg erheen geraken zij meer en meer in de werkingsfeer van de getijden, eb en vloed. Voorbij de kustlijn houden zij op te bestaan.

J. van Putten

J.Q.Th. Rood en J.G. Siccama (red.), **Grenzen aan de Europese integratie: Het Westerse antwoord aan Oost-Europa**, Instituut Clingendael, Den Haag; Van Gorcum, Assen/Maastricht 1992.

De secretaris-generaal van de Oost-Europabank, Bart Le Blanc, maakte tegenover de *Volkskrant* een jaar geleden de opmerking dat, met betrekking tot het gemeenschappelijk landbouwbeleid, de Europese Gemeenschap te kwalificeren valt als 'de laatste stalinistische planeconomie'. Even afgezien van het (op kosten van de gemeenschap fuis) nomenklatoera-*imago* waarmee de EBRD dit jaar zich zelf zag verrijkt, lijkt de uitspraak van Le Blanc niet zonder relevantie voor de vraag of de transformatieproble-

men waar de voormalige communistische samenlevingen zich voor zien geplaatst, overeenkomsten vertonen met de moeizaamheid van het verloop van de liberalisatie van dat EG-landbouwbeleid. Immers, in beide gevallen wordt een centraal gezag geconfronteerd met de noodzaak financiële steunverlening aan en protectie van een groot aantal producenten te verminderen dan wel te beëindigen, met het risico van grote maatschappelijke onrust. De overeenkomsten tussen beide transformatieprocessen lijken daarbij des te pregnanter wanneer deze in samenhang worden bezien met de discussie over een mogelijke toetreding op termijn van voormalige planeconomieën tot de Europese Gemeenschap. Associatieakkoorden, die een eerste stap op weg naar volwaardig lidmaatschap van de Centraal- en Oosteuropese landen moeten zijn, ten spijt, wordt de in de transformerende planeconomieën relatief omvangrijke landbouwsector in haar export geconfronteerd met invoerbeperkingen van EG-zijde: een pijnlijke illustratie van hoe falende transformatie bij de ene partij transformatie in en daarmee integratie van de andere kan blokkeren.

Het is de verdienste van de onder redactie van J.G. Siccama en J.Q.Th. Rood verschenen bundel *Grenzen aan de Europese integratie; het westerse antwoord aan Oost-Europa* dat deze actuele problematiek – die van de transformatie van de Centraal- en Oosteuropese staten en hun integratie in internationale instituties – in boekvorm onder de aandacht van het publiek wordt gebracht. In de bundel vormt een zogenoemd 'vraag- en aanbodperspectief' op integratie het bindend element tussen de afzonderlijke bijdragen, waarbij Oost en West respectievelijk als vrager en aanbieder van internationale integratie op zouden treden.

De bundel opent en sluit met bijdragen van de redacteurs waarin dit 'vraag- en aanbodperspectief' wordt ingeleid en waarin dwarsverbanden tussen verschillende vormen van integratie worden besproken. Tussen in- en uitleiding treft de lezer twaalf hoofdstukken aan van verschillende auteurs, gerangschikt naar drie typen van internationale integratie. Achtereenvolgens komen aan de orde:

- politieke integratie: A.W.M. Gerrits gaat in op de mogelijkheid van een anti-westerse 'backlash' in Centraal- en Oost-Europa en J. Herman bespreekt de relevantie van de ervaringen van de Volkenbond met de bescherming van nationale minderheden voor de huidige situatie;
- economische integratie: H.J. Blommestein licht het verband tussen marktintegratie en economische transformatie toe; P.A.G. van Bergeijk en H. Oldersma betogen dat handelsliberalisatie tussen Oost en West beide comparatief voordeel oplevert en dat 'hulp zonder handel' weggegooid geld is; J.Q.Th. Rood staat stil bij het 'verbreding versus verdieping'-debat binnen de Europese Gemeenschap; P. van Dijk behandelt transformatieprocessen in Latijns-Amerika en Zuidoost-Azië; D. Corbey bespreekt de 'stagflatie' van het EG-integratieproces aan de hand van ervaringen met eerdere uitbreidingen van de Gemeenschap en C.W.A.M. van Paridon gaat in op de vraag of de Duitse eenwording voorbeeld kan zijn voor Centraal- en Oost-Europa; en
- veiligheidspolitieke integratie: J.G. Siccama inventariseert de gevolgen van 'de val van de Muur' voor de Europese veiligheidssituatie; M. van den Doel en R. de Wijk bespreken verschillende vormen van veiligheidsintegratie voor Centraal- en Oost-Europa; S. Rozemond staat stil bij eerdere pogingen te komen tot systemen van collectieve veiligheid en, ten slotte, beredeneert H.W. Houweling waarom vrees voor een

hernieuwing van Duitse militaire agressie niet op zijn plaats zou zijn.

De lezer wordt, zoals uit dit overzicht wel blijkt, een breed scala aan inzichten aangeboden, waarbij de bijdragen van Gerrits, Herman, Van Dijk, Van Paridon, Siccama en Houweling het meest tot de verbeelding van ondergetekende spreken. Het feit dat de samenstellers van het boek aldus naar een zekere volledigheid hebben willen streven door voor zowel politieke, economische als veiligheidspolitieke integratie tussen Oost- en West-Europa plaats in te ruimen, verdient alle lof, maar legt tevens de grote zwakte van het boek bloot: het ontbreken van een overkoepelend theoretisch kader waarbinnen de ogenschijnlijk sterk uiteenlopende manifestaties van transformatie- en integratieprocessen, voor zover mogelijk, worden verwoord in meer algemene termen. De meerwaarde die van een *bundeling* toch mag worden verwacht blijft hier te beperkt: het boek is, vooral ook gelet op het publicatieverleden van de auteurs, teveel een, zij het zeker niet oninteressante, 'extra-dikke' uitgave van de *Internationale Spectator*, tijdschrift voor internationale betrekkingen van het Instituut Clingendael.

Het uitgangspunt dat de redacteurs, in termen van vraag en aanbod, hebben gekozen is

dat de internationale structuur van het Europa van na de Koude Oorlog wordt gekenmerkt door een gelijktijdig vraagoverschot en aanbodtekort van integratie. De Centraal- en Oosteuropese landen wensen toe te treden tot de politieke economische en militaire instellingen van het Westen ... De landen van het Westen achten het echter onmogelijk en in bepaalde opzichten ook ongewenst de postcommunistische samenlevingen zonder voorwaarden vooraf in hun midden op te nemen. Enerzijds wordt daarbij gewezen op het niet voldoen aan essentiële voorwaarden, waardoor het voor het Oosten onmogelijk zou zijn de Westelijke democratisch-kapitalistische instellingen en het marktmechanisme zomaar te kopiëren. Anderzijds vreest West-Europa dat opnemings van Centraal- en Oost-Europese staten het eigen integratieproces in gevaar kan brengen (p. 6).

Als methode om een globaal onderscheid aan te brengen tussen Westeuropese en Oosteuropese voorstellingen van integratie is dit 'vraag- en aanbodperspectief' wellicht behulpzaam geweest, als theoretisch uitgangspunt heeft het toch wat weinig om het lijf. Er lijkt mij op zichzelf weinig op tegen integratieprocessen te zien als resultante van ruil, maar juist het perspectief van *vrije* ruil, ruil waarbij integratie gevolg is van de ongecoördineerde (ruil)handelingen van individuele burgers over grenzen heen, ontbreekt in het mijns inziens nodeloos smalle integratie-begrip dat in deze bundel is gekozen. Voor een dergelijke spontane integratie, want anders laat dit verschijnsel zich toch slecht noemen, voor integratie als grensoverschrijdende samenwerking die veelal voorafgaat aan de politieke bekrachtiging ervan door middel van verdragen en vorming van internationale instituties, is geen plaats in de omschrijving die de redacteurs in hun inleiding hebben geformuleerd:

In de meest ruime zin kan integratie worden omschreven als een situatie waarbij conflicten op vreedzame wijze door middel van gemeenschappelijke besluitvorming worden opgelost. Integratie onderscheidt zich van samenwerking, die een meer incidenteel en vrijblijvend karakter heeft. Maar ook bij integratie vindt geen volledige versmelting plaats. De deelnemende landen behouden een deel van hun autonomie (p. 2).

Ik merkte al op dat deze benadering, die integratie lijkt te beperken tot een aangelegenheid van 'landen' en 'besluitvorming', te weinig ruimte laat voor een meer spontaan integratie-concept, een concept waarbij veeleer sprake kan zijn van wat Houweling in zijn bijdrage *integratedwang* noemt, waarbij overheden door de markt min of meer worden gedwongen hun beleid af te stemmen. Het gaat hier om meer dan een definitiekwestie: er wordt eigenlijk veel te weinig stilgestaan bij de 'mogelijke ónmogelijkheid' van beheersing van processen van samenwerking en te veel lijkt nog te worden gedacht in termen van 'maakbare' integratie. Een consequentie van die benadering is dat iedere ontwikkeling even waarschijnlijk lijkt. Zo worden in het afsluitende hoofdstuk vier scenario's geschetst aan de hand van het al dan niet slagen van veiligheidspolitieke en economische aansluiting van Oost- bij West-Europa. Een eerste aanzet tot een (voorlopig) antwoord op de vraag die toch werkelijk interessant zou zijn, namelijk: welk scenario is meer of minder waarschijnlijk?, ontbreekt evenwel. Het boek eindigt abrupt met de beschrijving van deze vier mogelijke uitkomsten die te zamen suggereren dat geen ontwikkeling valt uit te sluiten.

De eventuele tegenwerping dat theoretisch gezien weinig meer kan worden gedaan dan het als gelijkwaardig presenteren van elkaar uitsluitende uitkomsten, lijkt mij niet vol te houden. Zoals ik hierboven al opmerkte, zijn er overeenkomsten te onderscheiden tussen de handelsliberalisatie in West- en Oost-Europa. In het hoofdstuk van Van Dijk worden eveneens parallellen getrokken – in dit geval met de situatie in Zuid-Amerika en Zuidoost-Azië – waarbij de auteur in het bijzonder aandacht besteedt aan wat wel het 'rent-seeking'-gedrag van een deel van de burgerij in etatistische samenlevingen wordt genoemd en de problemen waar *in het algemeen* hervormers in dergelijke maatschappijen mee worden geconfronteerd. Zo'n 'rent-seeking'-perspectief zou onderdeel uit kunnen maken van wat ik mij bij een algemeen inleidend hoofdstuk tot deze bundel zou kunnen voorstellen. Een soepele transformatie, die in feite neerkomt op de afbraak van voorkeursbehandelingen van burgers door de staat, valt hier niet te verwachten: zo ging de relatief succesvolle transformatie van de Chileense economie in de jaren zeventig vergezeld van zware repressie. Gelet op het al genoemde verzet van Westeuropese boeren tegen afbraak van subsidies en het pleidooi van de Westeuropese staalindustrie tegen goedkope Oosteuropese staalimporten, valt het sterk te betwijfelen of de lidstaten van de Europese Gemeenschap een grote daadkracht ten toon zullen spreiden waar het erop aankomt de postcommunistische concurrentie onbelemmerd toegang te verschaffen tot hun 'Westblok' – zelfs al zou daardoor de transformatie in sommige voormalig-socialistische landen betrekkelijk snel zijn afgerond (wat juist in een protectionistische omgeving des te onwaarschijnlijker wordt).

Afgezien van de transformatieproblematiek als zodanig moet het toch ook mogelijk zijn om meer nauwkeurig dan thans is gebeurd een inschatting te maken van de kansen op het ontstaan van een stelsel van collectieve veiligheid. Vanuit de Leer der Internationale Betrekkingen zijn wat dat betreft vrijwel louter pessimistische geluiden te vernemen. De afwezigheid van een dominante mogendheid op het Europese continent die bereid en in staat is het initiatief te nemen in vredehandhavende operaties bij dreigende escalatie van nationalistische conflicten maakt het wel bijzonder onwaarschijnlijk dat zo'n stelsel succesvol zal functioneren. Het volledig uit de hand lopen van het conflict in Joegoslavië is op zichzelf misschien geen bewijs van die stelling, een illustratie ervan

levert het wel op. Het streven naar stelsels van collectieve veiligheid lijkt in het 'Europa van na de Muur' op voorhand gedoemd te mislukken en, zeker waar in de bundel met de nodige deskundigheid over deze materie wordt gesproken, had het mij verstandiger geleken wanneer deze gevolgtrekking, hoe onprettig ook, onomwonden naar voren was gebracht.

A.W. Weenink

R.J. van der Veen, **Between exploitation and communism: Explorations in the Marxian theory of justice and freedom**, Wolters-Noordhoff, Groningen 1991.

De ondertitel van het proefschrift van de Amsterdamse politicoloog Van der Veen roept onmiddellijk bevreemding op. Dat komt niet zozeer omdat daarin over marxistische theorie wordt gesproken, maar wel omdat deze suggereert dat er een marxistische theorie zou bestaan over rechtvaardigheid en vrijheid. Zoals Van der Veen zelf aangeeft, vormde het begrip rechtvaardigheid voor Marx geen serieus onderwerp van studie. Hij beschouwde het als een lapmiddel dat gebruikt werd door 'reformisten', die niet toekwamen aan de kern van de zaak, de verdeling van produktiemiddelen.

Van der Veen laat deze verdeling grotendeels buiten beschouwing, omdat hij afwijkt van het standpunt van Marx dat zij allesbepalend is voor de verdeling van goederen en vrije tijd. Dit laatste vormt het onderwerp waar Van der Veen zich op concentreert in de hoofdtekst. Het proefschrift bevat naast dit Engelstalige deel van zes hoofdstukken ook zes artikelen die Van der Veen reeds eerder publiceerde. Al met al twaalf hoofdstukken van behoorlijk abstract niveau.

Reeds in het eerste hoofdstuk maakt de auteur zijn originele aanpak duidelijk. Bij hem gaat het niet om de historische noodzaak van de overgang tot het volledige communisme, zoals bij Marx, maar om een ethische invalshoek. Deze kan populair als volgt worden geformuleerd: wat levert een dergelijke overgang het individu op? In het eerste hoofdstuk plaatst de auteur een element centraal dat in *Het Kapitaal* slechts werd genoemd, maar dat volgens Van der Veen het heersende principe is van het communisme: de 'volledige en vrije ontwikkeling van elk individu'. Met deze algemene formulering wordt al duidelijk dat de studie zich niet beperkt tot het werk van Marx, want een dergelijk principe zou ook overgenomen kunnen zijn uit het liberale gedachtegoed.

Dit heersende principe moet volgens Van der Veen de toetssteen worden voor een communistische maatschappij. In het tweede hoofdstuk beschrijft hij hoe de verdeling in een dergelijke samenleving moet ontstaan vanuit een maatschappelijke basisstructuur, waarin de bronnen van inkomsten worden verdeeld. Een dergelijke structuur moet worden ingericht aan de hand van wat Van der Veen noemt een *ethische constitutie*. Deze wordt in het derde hoofdstuk beschreven. Met de constitutie wordt de gelijke toegang tot de bronnen van inkomsten geregeld. Onderdeel van deze constitutie zijn allereerst politieke rechten, toegang tot arbeid en onderwijs, zelf-eigendom en rechten op bestaanszekerheid. Met de ethische constitutie is volgens Van der Veen het statische deel van de marxistische rechtvaardigheidstheorie compleet. De theorie bezit daarnaast nog een dynamische component: door de verdelingsuitkomsten wordt de economische

situatie steeds verbeterd, waardoor op zijn beurt weer de ethische constitutie uitgebreid kan worden. Van der Veen geeft het voorbeeld niet, maar we kunnen hierbij denken aan betere onderwijsmogelijkheden, die weer leiden tot een beter recht op onderwijs. Deze dynamische component leidt uiteindelijk tot wat Marx een volledig communistische maatschappij noemde. Ook hier geldt echter dat een dergelijke theoretische constructie zo algemeen van aard is dat ook liberalen zich er gemakkelijk in kunnen vinden, afgezien van het in die kringen zo verfoeide woord communisme.

Bij de uitwerking van de rol die het heersende principe, de 'vrije en volledige ontwikkeling van iedereen', in deze theorie speelt, staat het begrip autonomie centraal. Van der Veen stelt: 'free development, I take it, is self-realisation on the basis of autonomous choice' (p. 15). Zelfrealisatie en autonomie zijn twee waarden die elkaar kunnen bijten: wanneer de staat een programma opstelt voor zelfrealisatie van burgers, wordt de autonomie van die burgers beperkt. Van der Veen geeft in een dergelijk geval de voorrang aan autonomie. Bij de inrichting van de maatschappij moet daarom niet gekozen worden voor één definitie van de doelen waarnaar gestreefd moet worden. Een dergelijke keuze leidt volgens Van der Veen tot paternalisme, iets waaraan ook Marx niet ont kwam. In deze kwestie lijkt de auteur meer te voelen voor het liberalisme, waarin veelal neutraliteit wordt gepropageerd ten aanzien van ideeën over 'het goede leven'.

Het afzien van paternalisme leidt tot een maximalisatie van de 'reële vrijheid' van mensen. Een andere voorwaarde voor een dergelijke vrijheid is volgens Van der Veen een gegarandeerd en zo hoog mogelijk basisinkomen: een uitwerking van het recht op bestaansmiddelen dat in de 'ethische constitutie' is opgenomen. De reeds eerder genoemde voorkeur voor autonomie en de keuze van de auteur om de produktiemiddelen niet centraal te stellen, brengen Van der Veen ertoe om zijn theorie niet te beperken tot de arbeider (de 'producer's conception') maar uit te breiden met de verdeling van vrije tijd (de 'citizen's conception'). Ook de maximalisatie van de vrijheid om wel of niet te werken is voor Van der Veen aanleiding om het basisinkomen te bepleiten.

Van der Veen heeft al regelmatig het basisinkomen aangeprezen, zoals ook blijkt uit de zes artikelen die aan de hoofdtekst zijn toegevoegd en waarin onder meer de economische haalbaarheid wordt beargumenteerd naar aanleiding van het pleidooi van de WRR voor een gedeeltelijk basisinkomen van enkele jaren terug. In het proefschrift wordt dit pleidooi nog eens theoretisch onderbouwd. Het wordt daarbij niet geheel duidelijk hoe een marxistisch perspectief deze onderbouwing kan leveren. Met de keuze om de verdeling van produktiemiddelen grotendeels buiten beschouwing te laten is dit perspectief naar mijn mening wel erg ver uit het zicht verdwenen. Van der Veen lijkt dit probleem aan te voelen, wanneer hij zegt: 'the theory that I have presented so far contains some controversial elements, which have to be assessed on their own merits, rather than by merely checking what Marx himself might have said.' Een opmerking die geheel op z'n plaats lijkt maar die wel de vraag oproept waarom het proefschrift wordt gepresenteerd als een marxistische theorie van rechtvaardigheid en vrijheid. In het vierde en vijfde hoofdstuk construeert Van der Veen twee 'toetsen' waaraan een interpretatie van het 'heersende principe' moet voldoen om nog te voldoen aan 'de wezenlijke elementen in Marx' doctrine van het kapitalisme'. Ten eerste moet de geschetste samenleving inderdaad een overgang zijn naar volledig communisme; ten tweede moet in die samenleving kapitalistische uitbuiting tot het verleden behoren behoren. Het zal